

druhům a žákům. Zatímco Škoviera ve své knize uvádí jen jejich přehled, v tomto svazku nacházíme jejich plné překlady do polštiny, samozřejmě s údaji o rukopisech, jejich autorech, pokud jsou známi, a odkazy na edice originálů, jichž bylo využito. Jsou rozděleny do tří oddílů: hagiografie, hymnografie a posléze lidové legendy a memoráty z okolí Ochridu, jež rozhodně představují rozkošné čtení.

Posuzovaný polský sborník je půvabná knížka. Stručně shrnuje základní údaje o pojednávaném tématu, poskytne čtenáři v polském překladu všechny k němu dochované texty, a dobře se čte.

Vladimír Vavřínek

Mateo Žagar: Uvod u glagoljsku paleografiju 1 (X. i XI. stoljeće). Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb 2013, 391 s., ISBN 978-953-796-709-3

Od sastavljanja prve glagoljske paleografije – rasprave Vatroslava Jagića *Glagoličeskoje pismo*, objavljené 1911. u trećem svesku opsežne *Enciklopedije slavenske filologije* – proteklo je više od jednoga stoljeća, no u slavistici još uvijek ne postoji moderan paleografski priručnik oblikovan na suvremenim teorijskim i metodološkim načelima u čijemu bi fokusu bilo najstarije slavensko pismo. Tu je prazninu pokušao popuniti Mateo Žagar, čija je knjiga *Uvod u glagoljsku paleografiju 1* zamišljena kao uvodni dio trilogije o glagoljskome pismu. Dok je prvi dio posvećen temeljnome korpusu staroslavenske pismenosti – tekstovima iz X. i XI. stoljeća, drugi svezak fokusirat će hrvatske glagoljske tekstove srednjega vijeka do pojave tiskarstva, dok će u trećem biti obrađeni novovjekovni hrvatskoglagoljski tekstovi od pojave tiskarstva do XX. stoljeća.

Autorova težnja za unosom suvremenih znanstvenih pogleda u proučavanje tradicionalnih paleoslavističkih tema došla je do izražaja još u njegovoj knjizi *Kako je tkan tekst Bašćanske ploče* (1997), u kojoj je postojeće rasprave o tematskoj i strukturnoj neujednačenosti *Bašćanske ploče* pokušao razriješiti uvođenjem nove perspektive oblikovane na postavkama suvremene tekstne lingvistike, i to ponajprije njemačkoga govornog područja, ali ne i isključivo njega. Interes za cjelokupan proces nastanka teksta rezultirao je naposljetku autorovom specijalizacijom za sferu pisanja, odnosno određenjem ustavne glagoljice temeljnim istraživačkim fokusom u njegovu doktorskome radu, a nov teorijski i metodološki okvir predstavio je i temeljito obrazložio u svojoj knjizi *Grafolingvistika sred-njovjekovnih tekstova* (2007). Upravo njega primjenjuje i u posljednjoj objavljennoj knjizi.

Uvod u glagoljsku paleografiju 1 (X. i XI. stoljeće) strukturiran je u osamnaest poglavlja, kojima prethodi „Prošlov“, gdje autor naznačuje ukratko novost svojega pristupa u odnosu na prethodne glagoljske paleografije. Na samome kraju nalazi se popis korištene literature, koji obasiže 452 bibliografske jedinice, od starijih i „klasičnih“ izdanja sve do novijih i suvremenih pristupa i rasprava, pokrivajući čitav slavenski prostor, ali i relevantna izdanja na neslavenskim jezicima (njemačkom, engleskom, francuskom, talijanskom).

U uvodnome poglavlju, naslovljenu „Jezikoslovno utemeljenje (slavenske) paleografije“, autor prikazuje različitost između tradicionalnih shvaćanja paleografije kao pomoćne povijesne znanosti i suvremenih pristupa, gdje je naglasak stavljen na pisanje kao proces, a ne na samo pismo kao gotov proizvod, zbog čega se u razmatranje uključuje širi kontekst: konkretni društveni uvjeti u kojima se pojedina pismenost razvija(la), raspoloživost materijalnih sredstava i drugi povijesno-kulturološki čimbenici. Upravo tu potrebu za kulturološkim uokvirivanjem Žagar smatra temeljnim standardom paleograf-skoga opisa.

Zatim autor daje pregled glagoljskih paleografija, napominjući da je – za razliku od latiničkih, grčkih i ćiriličkih, čiji je glavni cilj predočiti raznolikost pisanja kroz vrijeme i prostor – u njima neizbježnim mjestom pitanje o podrijetlu glagoljice i prema tomu rekonstruiranje izvornoga grafemskog sastava. Pozornost usmjerava na detaljan pregled monografskih opisa glagoljskoga pisma (*Glagoličeskoje pismo* V. Jagića, 1911; *Rukovět hlá-holské paleografie* J. Vajsa, 1932; *Pregled glagoljske paleografije* V. Štefanića, neobjavljena; *Slavjanskaja paleografija* S. M. Kuljbakina, 2008), ali i onih rasprava njemu posvećenih koje ne podastiru podroban opis pismovne različitosti u vremenu i prostoru (*Pismo slov-jensko* F. Račkoga, 1861; *Die Albanesischen und Slavischen Schriften* L. Geitlera, 1883; *Azbuka: Versuch einer Einführung in das Studium der slavischen Paläographie* T. Eckhardt, 1989), pri čemu radove Thorvi Eckhardt izdvaja kao svoj najvažniji poticaj za sastavljanje ove knjige i revolucionarni trenutak u glagoljskoj paleografiji.

Posebno poglavlje Žagar je rezervirao za pogled na slavensku pismenost unutar bizantskoga kulturnog kruga, odnosno rasvjetljavanje nastanka glagoljice za potrebe slavenske misije, prikazujući što o razvoju slavenske pismenosti kazuju najvažniji i najstariji izvori: Žitja Konstantina i Metoda, rasprava Crnorisca Hrabra *O pismeněhъ*, latinski spis *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* te druga svjedočanstva, primjerice latinska *Italska legenda*, latinska pisma pape Ivana VIII., grčko, opsežnije *Klimentovo žitje* (*Bugarska legenda*), grčko i latinsko, kraće *Klimentovo žitje* (*Ohridska legenda*) te tri *Naumova žitja* (među kojima je posebno važno drugo). Predćirilometodsku slavensku pismenost, čije se postojanje povremeno propitivalo u povijesti paleoslavistike, autor ne smatra vjerojatnom.

U poglavlju „Glagoljica i ćirilica – pitanje prvenstva“ dan je vrlo sažet pregled najvažnijih argumenata koji se u slavistici obično navode u korist prvenstva upravo glagoljskoga pisma. Nakon toga Žagar se posvećuje pitanju podrijetla i nastanka glagoljice. Na temelju najstarijih izvora koji govore o počecima slavenske pismenosti iščitava što doznajemo o prvome slavenskom pismu koje je stvorio Konstantin, a potom prikazuje teorije o podrijetlu glagoljice, polazeći od onih tradicionalno nazvanih egzogenih, koje traže odgovor na pitanje iz kojega je pisma glagoljica izvedena (npr. zapadna ili latinička teorija, gotska ili migracijska, kavkaska /armensko-gruzijska/ hipoteza, samarićanska, Taylor-Jagićeva teorija itd.). Pri razmatranju endogenih teorija – ili, kako ih naziva autor, simboličko-geometrijske koncepcije Konstantinove glagoljice – polazi se od autora s tezama o simboličkoj motivaciji pisma (među kojima je možda najpoznatiji G. Černohvostov) prema onima koji su pokušali otkriti zajednički grafički model iz kojega bi se mogla izvesti sva slova, tj. temeljnu slovnu shemu, na što su prvi uputili V. i O. Jončev.

Razlozi standardiziranja ćirilice kao drugoga slavenskoga pisma, prednosti onodobne dvopismenosti te razlozi potiskivanja glagoljice raščlanjuju se u zasebnu poglavlju. Nasuprot prethodno uvriježenu mišljenju da je ćirilica postala službenim pismom 893. na saboru u Preslavu, bugarskoj prijestolnici, za vrijeme Simeonove vlasti, u posljednje vrijeme konačno kodificiranje pomiče se u X. st., u doba bugarskoga cara Petra, te pripisuje težnjama bugarske države da objedini sve balkanske Slavene pod svoju vlast.

Premda, dakako, Žagar ne smatra grčko pismo ishodišnim u smislu direktnoga predloška iz kojega su glagoljska slova izvedena, već u smislu pismovnoga koncepta (rabi termin N. Trubetzkoga *Schriftdenken*), oba slavenska pisma uvijek promatra kontrastivno u odnosu na alfabet, a ne izolirano, donoseći osnovne informacije o nastanku i razvoju alfabeta te razmatrajući utjecaje koje je ostavio na dva slavenska pisma na oblikovnoj i strukturalnoj razini. Zbog istoga razloga u usporedbenu tablicu dvaju slavenskih pisama uključuje i stupac s grčkim majuskulnim (uncijalnim) pismom pored onih već uobičajenih, koji se odnose na grafemski inventar kanonske i redakcijske ćirilice te oble i ustavne glagoljice, njihovu transliteracijsku, transkripcijsku i brojevnju vrijednost te tradicionalne nazive.

Usporedivši slovni poredak i nazive slova u alfabetu i azbuci, autor ustvrđuje da u glagoljici prevladavaju nazivi po leksičkome i slogovnom načelu. Većina leksema ima pojmovno značenje, nerijetko apstraktno, dok su nazivi drugih slova načinjeni prema slogovnome načelu, pri čemu se posebno zadržava na onima koji su novijeg postanja (npr. nazivi za *jat*, *đerv*, *jerove*, *jeri*), a potom komentira i one čija imena nisu zasvjedočena, odnosno koji su se rabili prema grčkome (npr. *ksi*, *psi*, *thita*). Naglašava posebnost podrijetla azbučnoga nazivlja, u veliku dijelu kojega se može prepoznati rečenice, što je imalo mnemotehničku funkciju, a u istoj je funkciji i struktura azbučnih molitva (akrostih slijedi azbučni poredak). Osobitu je pažnju Žagar usmjerio na glagoljske abecedarije, ksenografske i autohtone, iščitavajući što iz njih možemo doznati o arhaičnome ustroju i poretku glagoljskoga pisma te nazivima pojedinih slova. Ipak, zbog njihove neujednačenosti i međusobnih razlika poziva na oprez pri rekonstrukciji, ističući da su očigledno bili ponajprije pomoćno sredstvo pri pisanju.

Autor naglašava da je glagoljica u osnovi monografsko pismo, čiji se grafemski sustav usložnio pod utjecajem ćirilčke prakse. Iako je ona bila oblikovana za slavenski glasovni sustav, funkcija je pojedinih slova u najstarijim sačuvanim tekstovima bila isključivo predstavljanje određenih grčkih glasova, odnosno bila su uvrštena prema grčkome uzoru. Trudeći se rekonstruirati samoglasnički i suglasnički sustav izvorne glagoljice, Žagar se osvrće temeljitije i na odnos prema konkurentskome pismu, zaključujući da je ćirilica doslovnije slijedila uzuse grčkoga srednjovjekovnog pisanja, gdje treba zato tražiti razloge razlikama u pismovnom inventaru i distribuciji dvaju slavenskih pisama unatoč tomu što se njima fiksirao isti fonološki sustav.

U okviru ove paleografije obrađeni su i nadredni znakovi u glagoljičkim tekstovima staroslavenskoga kanona kao sredstva grafetičkoga uređivanja teksta kojima se olakšavalo čitanje zbijene strukture (*scriptura continua*), odnosno postizalo optičko diferenciranje. Korištenje nadrednih znakova zastupljenije je u ćirilici zbog sličnosti grčkome pisanju, dok je u glagoljici oskudnije uz reduciranu uporabu mnogih znakova kojima se raspolagalo pri pisanju grčkim slovima. U okviru ovoga poglavlja razmatraju se spiriti, dijakritički znakovi palatalnosti, znakovi naglasaka i dužina te ekfonetske notacije, korekturni apostrofi i title.

U poglavlju „Pisanje brojeva u staroslavenskim tekstovima“ prikazan je način bilježenja brojeva u dvama slavenskim pismima, uz poseban obzir prema grčkome uzoru pisanju brojeva.

U autorov su fokus dospjeli i načini prenošenja staroslavenskih tekstova. Raspravlja o transliteracijskim i transkripcijskim načelima te prednostima i ograničenjima obaju postupaka, oprimjerujući ih na jednome kanonskom glagoljičkom (Assemanijevo evanđelje) i jednome kanonskom ćiriličkom tekstu (Suprasalski zbornik). Posebno se osvrće na posebne znakove, kao što su *jerovi*, *jusovi*, *jat*, *đerv*, *šta* i dr.

Žagar se zadržava i na „rubnom“ području paleografije, koje smatra također iznimno važnim za proučavanje procesa pisanja kako se ne bi zanemarila njegova složenost, odnosno važnost materijalnih i tehničkih uvjeta u kojima je pojedini kodeks nastao. Radi se o materijalnim okvirima rukopisnoga teksta i straničnome postavu, sustavnije i opsežnije razrađenim u prethodnoj, već spomenutoj autorovoj knjizi *Grafolingvistika srednjovjekovnih tekstova*, a prema čemu se ovdje donose tek najvažniji izvadci, npr. veličina i oblik kodeksa, način organiziranja araka i uveza, važnost materijala na kojemu se piše (pergament, papir) i sredstava kojima se piše (trska, pero), tip straničnoga postava (stupci, margine).

U pregled najstarijih glagoljičkih spomenika (čemu je na kraju priložen i kratak pregled osnovnih najstarijih ćiriličkih tekstova) autor ne uključuje samo tekstove tradicionalno shvaćene dijelom kanona već sve najstarije glagoljičke spomenike koji po pismovnim kriterijima pripadaju XI. stoljeću, ali ne nužno i jezičnim; drugim riječima,

obuhvaća i pojedine redakcijske tekstove, s iznimkom hrvatskoglagoljskih tekstova bez obzira na njihovu starinu jer će biti obrađeni u drugome svesku *Uvoda u glagoljsku paleografiju*. Najprije su predstavljeni spomenici češko-moravske, a zatim oni makedonsko-bugarske skupine. Opis pojedinoga spomenika obuhvaća osnovne kodikološke i paleografske podatke (čijim su dijelom i pojedini podaci tradicionalno smatrani jezičnima koji u skladu s autorovom grafolingvističkom koncepcijom također pripadaju paleografskome opisu – u prvome redu grafematički), informacije o otkriću, sudbini i današnjem mjestu čuvanja rukopisa te o dosadašnjim izdanjima, praćeno brojnim fotografijama gotovo svih spomenika. Žagar se posebno osvrće na glagoljičke tragove u povijesti ruske pismenosti, ali i na novije interpretacije srpskih filologa o uporabi glagoljice u srpskoj srednjovjekovnoj kulturi.

Zasebno je poglavlje posvećeno segmentima grafetičkoga uređivanja najstarijih glagoljičkih tekstova, koje autor najprije opisuje na temelju dostupne literature, a potom komentira i njihov status u postojećim hrvatskim glagoljskim paleografijama. Pritom posebno izdvaja linijski ustroj, a za njim i druge razine grafetičkoga opisa: *scriptura continua*, puntuacija/interpunkcija, velika slova, ligature, kraćenja riječi.

Na temelju postavljenih, iscrpno u prethodnim poglavljima obrazloženih teorijskih i metodoloških polazišta Žagar naposljetku donosi i primjere paleografskoga opisa najstarijih glagoljičkih tekstova, koji je, u skladu s grafolingvističkim postavkama, šire i cjelovitije zasnovan u odnosu na tradicionalne pristupe. Pritom posebno izdvaja i komentira glagoljske abecedarije te najstarije epigrafske natpise i grafite (s bugarsko-makedonskoga, ruskog i srpskog područja), izražavajući skepsu o paleografskoj „uporabljivosti“ potonjih s obzirom na specifičnost materijala na kojemu su zapisani, no unatoč tomu naglašava i važnost koju nose, poglavito kulturološku.

Prvi dio *Uvoda u glagoljsku paleografiju* zaključuje poglavlje „Osnovne grafomorfološke promjene glagoljskih slova“, koje je autor namjerno smjestio na sam kraj svoje paleografije, želeći i tako naglasiti da se radi tek o jednome, no ne i jedinome ili najvažnijem, segmentu paleografskoga opisa. Različito od tradicionalnoga pristupa, Žagar naglasak stavlja na promjene koje odaju težnju za koordinacijom slova u recima, odnosno ukazuju na minuskulizacijske procese. Različitošću duktusa nije se intenzivnije bavio zbog vrlo široka prostora kojemu pripadaju najstariji glagoljički spomenici. Uza svako je slovo razmotrio i mogućnost tumačenja njegova izvornoga smještaja u modulu kakav su predložili V. i O. Jončev, nudeći gdjekad i svoje, donekle drugačije shvaćanje.

Sažimljući na kraju vrijednost *Uvoda u glagoljsku paleografiju 1 (X. i XI. stoljeće)* Matea Žagara, možemo ustvrditi da je riječ o modernu pristupu, oblikovanu na pomnu iščitavanju i temeljitu poznavanju relevantne literature od samih početaka razvoja slavistike pa sve do posve recentnih teorijskih pristupa i uvida. Autor polazi od općepoznatih tvrdnji sadržanih u dosadašnjim paleografskim priručnicima, raspravama i pregledima razvoja slavenske pismenosti, obogaćujući ih unosom suvremenijih pogleda i hipoteza te kritički ocjenjujući dosege svakoga pojedinog od njih. Ne smije se smetnuti s uma da se među njima nerijetko nalaze naslovi koji su današnjim istraživačima vrlo teško dostupni ili pak uglavnom nedostupni, što dodatno uvećava autorov doprinos. Glagoljicu shvaća kao majuskulno pismo koje je Konstantin stvorio prije odlaska u moravsku misiju, čija su slova nesumnjivo prožeta kršćanskom simbolikom, a vjerojatno i nadahnuta pokojim elementom tada u Bizantu poznatih istočnjačkih pisama, stvorena prema geometrijski osmišljenu modulu iz kojega se mogu sva izvesti. Njihov je izvorni položaj u retku bio centriran, a kasnije su se počela priljubljivati redačkim linijama, usporedno s procesom minuskulizacije, odnosno pretvaranja izvorno dvolinijskoga ustroja teksta u četverolinjski, kao i promjenom slovnoga modula.

Opsežan materijal sustavno je izložen i jasno strukturiran, a mnoge poznatije i slabo poznate spoznaje objedinjene su na jednome mjestu i pouzdano usustavljene. Najvećom

vrijednošću valja, ipak, naglasiti inovativnost Žagarova pristupa, koji svojim priručnikom izvodi paleografiju iz njezina ropstva grafomorfologiji, inzistirajući na uvažavanju širega, kulturološkoga konteksta pri paleografskome opisu i jezikoslovnoj utemeljenosti paleografije, odnosno „tekstnacentričnu“ pristupu. Pažljiviji će čitatelj, neizbježno, mjestimice prepoznati i pokoji polemički ton, no gotovo u svakome trenutku moguće je odjeljivati je Žagarove teorijsko-metodološke „nadgradnje“ od osnovnoga korpusa znanja na kojemu utemeljuje i gradi svoj pristup, što njegovu knjigu čini nezaobilaznim i upotrebljivim priručnikom svim paleoslavistima – i to, konkretnije, paleografima – neovisno o njihovoj teorijskome okviru i metodama istraživanja.

Ivana Eterović

Пореден том от проекта *Старобългарският превод на Стария Завет**

В ръцете на палеославистите е поредният том от мащабния проект на Кирило-Методиевския научен център към Българската академия на науките *Старобългарският превод на Стария завет*.¹⁾

Проектът стартира през 1998 г. с изданието на *Книга на дванадесетте пророци с тълкувания* на Румяна Златанова. Старобългарският тълковен превод на стария Завет се издава по ръкопис F.I.461 от Руската национална библиотека в Санкт-Петербург, писан през XIV в. в скрипторски център, свързан с Търново. Ръкописът е най-старият и най-важният български средновековен писмен паметник, който съдържа 23 старозаветни книги от така наречения чети-тип, т.е. предназначени не за богослужбена употреба, а за индивидуален прочит. Преди почти 20 години ръкопис F.I.461 и заявката за започващото му публикуване бяха подробно представени в статията на Светлина Николова *За най-стария български средновековен ръкопис на Стария Завет*.²⁾ Замисленият проект е част от набиращите скорост усилия за възстановяването на „изгубеното“ наследство на Преславския книжовен център, в което влизат книгите от Стария Завет в техният чети-вариант с тълкуванията на Теодорит Кирски.

През 2003 г. от печат излезе том втори от поредицата – изданието на *Книга на пророк Иезекиил с тълкувания* с автори Лора Тасева, Мария Йовчева и Татяна Илиева. Още във встъплението към това издание е направена уговорката, че поради големия му обем в него е невъзможно да се публикуват каквито и да било лексикографски материали.³⁾ Сега пред нас е обемният том трети, отреден изцяло за словоука-

* **Старобългарският превод на Стария Завет.** Под общата редакция на Светлина Николова. Том трети. *Татяна Илиева: Старобългарско-гръцки словоуказател към Книгата на пророк Иезекиил.* Отговорен редактор Татяна Мострова. Кирило-Методиевски научен център БАН, София 2013, 648 с., ISBN 978-954-9787-20-7

1/ *Старобългарският превод на Стария Завет.* Под общата редакция и с въвеения от Светлина Николова. Том първи. Румяна Златанова: *Книга на дванадесетте пророци с тълкувания.* Кирило-Методиевски научен център БАН, София 1998, 612 с., ISBN 954-9787-01-X; *Старобългарският превод на Стария Завет.* Под общата редакция и с въвеения от Светлина Николова. Том втори. Лора Тасева, Мария Йовчева, *Книга на пророк Иезекиил с тълкувания.* Подбор на гръцкия текст Татяна Илиева. Кирило-Методиевски научен център БАН, София 2003, 454 с. ISBN 954-9787-09-5

2/ Николова, Св.: *За най-стария български средновековен ръкопис на Стария Завет.* Старобългарска литература 28-29, 1994, с. 110-118.

3/ *Старобългарският превод...*, Т. II, с. 10-11.